

Labo Ruimte, een kritische terugblik op zes studies

André Loeckx en Filip De Rynck

Labo Ruimte, het open samenwerkingsverband van de Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen, heeft intussen vijf studies – projecten van ontwerp onderzoek – opgeleverd: Metropolaan Kustlandschap 2100 (MKL 2100), T.OP Centraal-Limburg, Metropolitan Landscapes, Energielandschappen en Atelier Diepe Geothermie. Een zesde studie, Lage Landen, kende een moeilijke start, maar het is nu ook uitkijken naar de eerste resultaten. Elk van die studies is heel verschillend op het vlak van opgave, proces, doelstellingen, werkwijze van ontwerp onderzoek en ontwerpresultaten. Ook op het vlak van de relatie met het politieke systeem en het reguliere ruimtelijke beleid bestaan er grote verschillen. Er is een indrukwekkend pak werk verzet. Tijd dus voor een kritische terugblik als opstap naar een mogelijk vervolg van deze samenwerking. De Vlaams Bouwmeester vroeg aan Filip De Rynck en André Loeckx om de onderzoeken te bestuderen, te evalueren en in gesprek te treden met vertegenwoordigers van Ruimte Vlaanderen, de verschillende stakeholders, betrokken wetenschappers en ontwerpers. Er volgden twee rondetafelgesprekken, beide geleid door De Rynck en Loeckx. Zij tekenen voor wat volgt.

In het eerste rondetafelgesprek probeerden projectleiders en ontwerpers na te gaan hoe in de vijf afgewerkte projecten van Labo Ruimte telkens op een andere wijze invulling werd gegeven aan de doelstellingen en de onzekerheden van ‘exploratief/speculatief’ ontwerp onderzoek. De tweede gespreksronde bracht opdrachtgevers rond de tafel. Bij hen lag de nadruk op enkele belangrijke kwesties omtrent ontwerp onderzoek en beleid.

Deze tekst geldt niet zozeer als verslaggeving, dan wel als een nabeschouwing over belangrijke vragen die in de gesprekken aan bod kwamen. Wat is de eigenheid van het ontwerp onderzoek binnen Labo Ruimte? Wat zijn de doelstellingen? Welke zijn de resultaten? Is ontwerp onderzoek een geschikt instrument om het ruimtelijk beleid te verrijken? Hoe hebben de opdrachtgevers, partners en ontwerpers het proces ervaren? Zijn de verwachtingen ingelost? Hoe en op welke punten

kunnen we het proces verbeteren? Wat leren we hieruit voor de koppeling tussen ontwerp onderzoek en beleidsvoerders?

1 Vernieuwende ambities, stappen in het onzekere

In algemene termen wordt Labo Ruimte gedefinieerd als een open samenwerkingsverband tussen verschillende overheidsorganisaties en andere betrokken stakeholders, waarbij aan de hand van ontwerp onderzoek een aantal ruimtelijke en maatschappelijke langetermijnvraagstukken tegen het licht worden gehouden, met als doelstelling het beleid te inspireren en te voeden. Een meer precieze en tegelijk meer ambitieuze verwoording kan men lezen op de website van de Vlaams Bouwmeester: ‘Het ontwerp onderzoek dat gelanceerd wordt binnen Labo Ruimte vertrekt vanuit het idee dat we op zoek moeten naar een cultuur-

onderzoek relevant kan zijn binnen een beleidscontext. Hoe kunnen we ontwerpcapaciteit inschakelen zodat ze inzichten genereert die het beleid kunnen ondersteunen, voorbereiden of sturen? Dat is een heel nieuw vraagstuk. Het was nog wat zoeken en aftasten, niet in het minst omdat in vele gevallen geen voorafgaande duidelijke vraagstelling was geformuleerd voor het ontwerp. Het is een nieuw soort opgave, een nieuw aspect van de discipline. Architecten en stedenbouwkundigen moeten dit nog in de vingers krijgen. Er bestaat geen geijkte methode, er zijn nauwelijks precedentes. Maar ook voor de opdrachtgevers is het een leerproces.’

Peter Cabus, secretaris-generaal van Ruimte Vlaanderen, stelt dat met het inschakelen van ontwerp onderzoek in beleidsvoorbereidend werk een nieuwe weg ingeslagen wordt, uitdagend, niet zonder risico’s en met een onvermijdelijk leerproces voor de boeg: ‘Voor Ruimte Vlaanderen is het, als ‘co-eigenaar’ van Labo Ruimte, de uitdrukkelijke bedoeling om via het leerproces van de

‘De verre tijdshorizon, de enorme maatschappelijke uitdaging van de klimaatverandering en de onmogelijkheid om een accurate blik in de toekomst te werpen, maakten het bij MKL 2100 echt noodzakelijk om heel speculatief te werk te gaan. Je kan niet komen aandraven met een visie die te dicht bij de realiteit aanleunt.’

Peter Vanden Abeele, Maat-ontwerpers

omslag in het ruimtelijke (en algemeen) beleid. Van een voortdurend conflict om de schaars beschikbare ruimte, waarbij vele sectoren claims leggen op die ruimte, moeten we naar een beleid dat winsten probeert te boeken door koppelingen te leggen tussen de maatschappelijke uitdagingen binnen die verschillende sectoren.’

Bij aanvang van de rondetafelgesprekken bevestigt waarnemend Vlaams Bouwmeester Stefan Devoldere die doelstellingen, maar merkt tegelijk op dat ze niet meteen binnen handbereik liggen: ‘Labo Ruimte is een zoektocht naar de manier waarop ontwerp

onderzoekstrajecten het beleid op een vernieuwende manier te voeden. In die zin is het ontwerp onderzoek geen einddoel op zich maar een tussenproduct in beleidsvoorbereidende trajecten. De doorwerking van het ontwerp onderzoek in het beleid is een belangrijke uitdaging. De minder traditionele benadering van het onderzoek kan voor beleidsmakers soms bedreigend zijn. Risico’s zijn moeilijker in te schatten. Ook hier is een leerproces aan de orde.’

De vijf studies die voorliggen, getuigen van dit leerproces. Hun onderlinge verschillen, hun successen en minpunten, de belangrijke vragen die ze

oproepen, illustreren dat het niet gaat om geijkte opdrachten en processen maar om ‘zoeken en tasten’, ‘met vallen en opstaan’. Het experimentele karakter onderstreept het belang van een grondige tussentijdse evaluatie als lanceerplatform van een mogelijke nieuwe reeks in de nabije toekomst.

Het ontwerpend onderzoek in Labo Ruimte is vernieuwend door de regionale schaal en de langetermijnhorizon waarmee de thema’s benaderd worden, maar ook door de inzet van zogenaamd ‘speculatief’ ontwerpend onderzoek.

Regionale schaal

Julie Mabilde van het Team Vlaams Bouwmeester beklemtoont meteen dat het ontwerpend onderzoek van Labo Ruimte zo bijzonder is omwille van de grote schaal. Anders dan bijvoorbeeld het ontwerpend onderzoek bij stadsvernieuwingsprojecten, voert Labo Ruimte onderzoek op regionale schaal. Hiervoor bestaan nog maar weinig precedentes. Bij MKL 2100, Lage Landen, T.OP Centraal-Limburg en Metropolitan Landscapes is de schaal respectievelijk: de hele Belgische kust plus het achterliggende polderland; het bijna ondefinieerbare en uitgestrekte gebied van de Schelde- en Maasdelta; zowat de halve provincie Limburg; en ten slotte het Brussels Gewest en de ruime Brusselse rand. Vooral bij de studie Lage Landen, die een immens schaalniveau en een moeilijk af te bakenen gebied bestrijkt, blijkt het niet eenvoudig om de juiste focus te vinden voor het ontwerpend onderzoek. Maar ook in de andere studies zorgt die grote schaal voor complicaties. Zo is het moeilijk de juiste of potentiële partners te detecteren en vallen deze gebieden nagenoeg nooit samen met een politiek-administratieve zone, wat resulteert in de afwezigheid van een politiek eigenaarschap dat verantwoordelijkheid opneemt en de stap kan zetten naar meer concrete pilootprojecten. Dat heeft impact op de procesvoering van de projecten en op de aard van de koppeling met politici, administraties en het ruimere politieke systeem. We komen daarop terug. Verder bevinden de grondslagen en werkwijzen van het ruimtelijk onderzoek op deze grote schaal zich nog veel meer in de fase van hypothese en experiment dan dat dit voor het stads-onderzoek het geval is. Een overtuigend paradigma met doortimmerde theorievorming en performante methodiek is nog niet voorhanden.

Verre tijdshorizon

De tweede reden waarom het ontwerpend onderzoek binnen Labo Ruimte zo bijzonder is, is dat het zich afspeelt tegen een verre tijdshorizon. Het meest in het oog springend op dit vlak is MKL 2100. Hier legt de tijdshorizon van 2100 wel heel veel onzekerheden op aan het ontwerpend onderzoek. In de eerste

Maar wat wordt daarmee bedoeld en hoe kan dit worden geëvalueerd? Julie Mabilde zegt hierover: ‘Het doel van dit speculatief ontwerpend onderzoek is om op een regionale schaal verschillende, alternatieve toekomstperspectieven te durven verkennen. Hiermee willen we de gewone gang van zaken – *business as usual* – in vraag stellen en de ontwer-

‘Het doel van het speculatief ontwerpend onderzoek is om op een regionale schaal verschillende, alternatieve toekomstperspectieven te durven verkennen. Hiermee willen we de gewone gang van zaken – *business as usual* – in vraag stellen en de ontwerpersblik gebruiken om langetermijnvraagstukken op een heel andere manier te bekijken.’

Julie Mabilde, Team Vlaams Bouwmeester

plaats moet het onderzoek zich baseren op verschillende, vaak afwijkende wetenschappelijke prognoses met betrekking tot bijvoorbeeld de opwarming of de stijging van de zeespiegel, anderzijds duwt die tijdshorizon ons als het ware in het vaarwater van de sciencefiction. Hoe ziet onze mobiliteit eruit over honderd jaar, onze energievoorziening, onze voedingsgewoonten, ons politiek landschap? Peter Vanden Abeele van Maat-ontwerpers stelt het zo: ‘De verre tijdshorizon, de enorme maatschappelijke uitdaging van de klimaatverandering en de onmogelijkheid om een accurate blik in de toekomst te werpen, maakten het echt noodzakelijk om heel speculatief te werk te gaan. Je kan niet komen aandragen met een visie die te dicht bij de realiteit aanleunt.’

Speculatief ontwerpend onderzoek

‘Speculatief’, het woord is gevallen. Het zou het ontwerpend onderzoek tegelijk een zekere realiteitsbasis moeten verschaffen (men ‘speculeert’ niet in het wilde weg maar op basis van inzichten en mogelijkheden) en een kwalitatieve sprong mogelijk maken (die enkel binnen het bereik van het ontwerpen ligt).

persblik gebruiken om langetermijnvraagstukken op een heel andere manier te bekijken. Van een aantal prangende maatschappelijke uitdagingen op het vlak van energie, klimaat, verstedelijking of economie, willen we alle verschillende facetten tegen het licht houden om op die manier het beleid te voeden en te inspireren.’

Mabilde raakt een aantal aspecten aan die toelaten het speculatieve karakter van het ontwerpend onderzoek wat scherper te omschrijven. Het gaat om onderzoek dat zich niet houdt aan een zuiver deductieve logica, maar dat de onvermijdelijk tijd- en contextgebonden uitgangspunten van de onderzoeksvraag mee in vraag stelt. In feite laat het langetermijnperspectief geen andere keuze. Tegelijk benut het ontwerpend onderzoek de grensverleggende mogelijkheden die schuilen in een transdisciplinaire aanpak door simultaan zeer ‘uiteenlopende facetten tegen het licht te houden’. In al deze operaties is ‘de ontwerpersblik’ in principe beslagen.

Het doel van dit soort ontwerpend onderzoek is dus om een kwaliteits-sprong te maken, iets aan te brengen waar men nog niet aan gedacht heeft, iets dat voorbij het bereik ligt van weten-

schappelijke prognose en van het gebruikelijke planningsdenken. In plaats van een plan – al dan niet met varianten – bestaat het eindproduct uit een aantal uiteenlopende scenario's die het beleid moeten voeden en inspireren. Charlotte Geldof van Ruimte Vlaanderen pleit in dit opzicht om zoveel mogelijk uiteenlopende scenario's te bedenken, niet de gebruikelijke varianten van een klassiek ontwerpend onderzoek, maar werkelijk heel uiteenlopende visies, zodat een zo breed mogelijk debat kan ontstaan. Geldof spreekt liever over 'exploratief' dan over 'speculatief' ontwerpend onderzoek. Waarin de mogelijke kwalitatieve sprong van dit soort onderzoek ligt, laat zij in het ongewisse. Wat 'klassiek ontwerpend onderzoek' (met 'gebruikelijke varianten') dan wel onderscheidt

'Labo Ruimte creëerde een omgeving waar we buiten de bestaande kaders en los van het bestaande beleid konden nadenken. Een veilige ruimte waar we exploratief of speculatief onderzoek konden verrichten, ook binnen de Vlaamse overheid, waar dergelijke traditie nooit bestaan heeft.'

Charlotte Geldof, Ruimte Vlaanderen

van 'exploratief' of 'speculatief' ontwerpend onderzoek (met 'uiteenlopende scenario's') is iets waar we nog niet meteen de vinger op kunnen leggen. Vermoedelijk is een sluitende definitie in de huidige ontwikkelingsfase van dit soort onderzoek niet mogelijk en ook niet wenselijk. Nu we terugblikken op de vijf studies, blijkt dat het speculatieve of exploratieve op een zeer verschillende manier is ingevuld, voor een belangrijk deel door de verschillende aard van de problematieken en de ontwerpogaven.

Bij het traject van MKL 2100 is wellicht het meest exploratief/speculatief gewerkt: de tijdshorizon 2100, zoals hierboven aangegeven, was ook bijzonder, wat het exploratieve karakter sterk in de hand werkte. De kustproblematiek werd vanuit verschillende facetten bekeken: daarin lag vernieuwend potentieel en door die verbindingen konden ook

nieuwe perspectieven worden geëxploreerd en ontwerpend worden verbeeld in een palet van uiteenlopende, speculatieve syntheses.

Bij T.OP Centraal Limburg en bij Metropolitan Landscapes kreeg het speculatieve duidelijk minder armslag: hier knoopte het ontwerpend onderzoek dichter aan bij de projectmodus. Als vertrekbasis voor T.OP Centraal-Limburg gold er een economisch toekomstplan en was het vooral zaak om een ruimtelijke visie en drager onder dit toekomstplan te schuiven en op deze wijze een ruimtelijke dimensie te verlenen aan mogelijke economische projecten. Bij Metropolitan Landscapes in de Brusselse/Vlaamse rand werd vrij snel gekozen voor diverse strategische gebieden en voor een focus op landschapsonwerp,

is dergelijke ruimtelijke verkenning van energievraagstukken beslist vernieuwend. Maar omdat de ruimte in beide projecten eerder als een abstracte ruimte is benaderd, 'beleidsleeg' en ontdaan van haar specifieke omgevingskenmerken, is het exploratieve op het vlak van ruimtelijke en beleidsmatige scenario's maar heel beperkt ingevuld.

In de aanvangsfase van de studie Lage Landen leek de opgave dan weer te vaag geformuleerd door de opdrachtgevers en te weinig geherformuleerd door de ontwerpers, zodat het exploratieve/speculatieve onderzoeksprogramma bleef hangen in generieke schema's en weinig overtuigende onderzoeksvragen binnen een arbitrair ruimtelijk kader.

Interactie tussen ontwerp, wetenschap en politiek systeem

Dit soort ontwerpend onderzoek 'exploratief' noemen, is veilig maar niet bijster veelzeggend: in zekere zin exploreert elk onderzoek wat nog niet geweten is. Het bestempelen als 'speculatief' roept wellicht de connotatie van 'niet-gefundeerd' op. 'Speculatief' wil evenwel niet zeggen dat het vrijblijvend is. Het onderzoek binnen Labo Ruimte vertrekt steeds van een sterke wetenschappelijke basis, en wordt verder verfijnd in een voortdurende interactie en terugkoppeling tussen ontwerp en wetenschap. Die interactie kon echter wellicht in alle projecten nog intensiever worden ingezet: ontwerpers gingen wel met wetenschappelijk materiaal aan de slag, maar de terugkoppeling naar de wetenschappers van verschillende disciplines is uiteindelijk te beperkt geweest om daar het volle potentieel uit te halen. Dat vergt ook meer tijd dan voor de meeste projecten aanvankelijk was voorzien.

Eigen aan het ontwerpend onderzoek van Labo Ruimte is dat ook de interactie met het politieke systeem en met de verschillende stakeholders er deel van uitmaakt. Politiek systeem en stakeholders zijn zowel mede-agens als deelonderwerp van het onderzoek. In die zin is Labo Ruimte een vorm van actieonderzoek dat vraagt om een wisselwerking tussen ontwerp, wetenschap en het politieke systeem. Die wisselwerking varieert evenwel sterk van project tot project en roept belangrijke vragen op, waar we in het laatste deel van deze tekst op terugkomen.

In beide rondetafelgesprekken kwam naar boven dat zowel de exploratieve/speculatieve manier van ontwerpend

onderzoek als de interactie met stakeholders, administraties en politici voor de ontwerp bureaus heel nieuw was: een interessant maar ook confronterend traject. Het potentieel van vele bureaus voor dit soort opdrachten is veelal beperkt. Het vereist competenties waarvan men niet mag verwachten dat ontwerpers die meteen hebben of kunnen mobiliseren. Ofwel is het nodig dat de ontwerp bureaus aanvullende competenties in huis halen, ofwel moet men met samengestelde teams aan de slag waarin de nodige competenties elkaar aanvullen. In ieder geval bestaat er een duidelijke behoefte aan competentie in het ontwerpen en beheren van aanpak en proces.

Bovenstaande bedenkingen geven weer wat in een eerste algemene *tour d'horizon* zoal naar boven kwam. Ze bevatten meer vragen dan antwoorden. Dit getuigt niet van een theoretische of conceptuele zwakheid van de gehele opzet van Labo Ruimte, integendeel, een kritische inventaris van de uiteenlopende invullingen van de verschillende projecten zal de noodzakelijke grondstof leveren voor een beter inzicht in de eigen concepten en werkwijzen van het 'speculatief' ontwerpend onderzoek.

2 Vijf studies, aanzet voor een kritische inventaris

Metropolitaan Kustlandschap 2100 (MKL 2100)

'In de studie Metropolitaan Kustlandschap 2100,' vertelt Charlotte Geldof, 'moesten er twee belangrijke zaken gebeuren. Vooreerst wilden we de kust opnieuw op de agenda plaatsen. We proberen binnen Ruimte Vlaanderen al jaren de visievorming rond infrastructuur en de ontwikkeling van de kust te agenderen, maar tot nog toe zonder veel succes. Vervolgens is er het probleem van de klimaatverandering. Er bestaan vandaag tal van rapporten die steeds meer duidelijkheid verschaffen over de gevolgen van de klimaatverandering op lange termijn, en waarbij de kust stevast aangeduid wordt als een zone waar de klimaatverandering een grote impact zal hebben. Zo'n weerbarstig thema met zo'n verre tijdshorizon konden we niet op de klassieke manier behandelen. Labo Ruimte creëerde een omgeving waar we buiten de bestaande

kaders en los van het bestaande beleid konden nadenken. Een veilige ruimte waar we exploratief of speculatief onderzoek konden verrichten, ook binnen de Vlaamse overheid, waar dergelijke traditie nooit bestaan heeft.'

De 'veilige ruimte' van Geldof werkte wonderwel. In een goed gestofeerde voorstudie werd op basis van een historische recapitulatie een veelzijdig bilan opgemaakt van de conditie van onze Belgische kust. Het ontwerpend onderzoek ontvouwde zich met ruggesteun van een stevige wetenschappelijke input en begeleiding. Diverse stakeholders injecteerden loyaal hun kennis van zaken in het proces. Lokale workshops bevorderden het kanaliseren van de reflectie naar radicale en tegelijk relevante toekomstscenario's. Een intrigerend ballet: klimaat *meets* vastgoed, ecologie *meets* toerisme, wetenschap *meets* ontwerpen, noodzaak *meets* kwaliteit. Vier scenario's schetsen vier toekomstperspectieven voor de Belgische kust; alle scenario's koppelen kustverdediging tegen klimaatonheil aan ecologische duurzaamheid, economische vernieuwing en de ontwikkeling van opmerkelijke ruimtelijke kwaliteiten.

Tot in de veilig gewaande ruimte de bliksem insloeg. Het proces incasseerde een fatale voltrefter, op pakweg drie vierde van het te volgen traject. Enkele kranten publiceerden, niet gehinderd door enig inzicht in de eigenheid en de draagwijdte van ontwerpend onderzoek, enkele van de meest spectaculaire zinsneden uit de onderzoeksrapporten, alsof het afgeronde beleidsvoorstellen betrof: 'Men zou alle investeringen gericht op kustbeveiliging en ontwikkeling concentreren aan de oostkust en daarbij aannemen dat delen van de westkust onder water zouden verdwijnen.' In feite betreft de bewuste passage een 'worst-case- eventualiteit' op lange termijn, die deel uitmaakt van een van vier ontwikkelingsscenario's, die alle vier voor discussie, amendering en verder onderzoek werden aangeboden. Enkele van de 'getroffen' burgemeesters riepen moord en brand en zagen hun vastgoedmarkt reeds in de branding verzvolgen. Dat de vier scenario's pistes zijn voor verdere studie en debat en dat ze elk zowel op nieuwe opportuniteiten als op nieuwe lasten wijzen, was hun ontgaan. Er volgde een oncontroleerbare kettingreactie. Enkele stakeholders die tot dan toe, met inzet en instemming, meewerkten aan het onderzoek, zetten

alle medewerking stop en zegden niet langer achter de voorlopige resultaten ervan te staan. Een uitstekend debat in de Commissie Openbare Werken van het Vlaams Parlement schiep klaarheid in het hele gebeuren, maar tegelijkertijd werd binnenskamers beslist het proces stop te zetten. Het was meer dan een *accident de parcours*: het hele peloton was betrokken in een fatale valpartij met de aankomst in zicht. Uit het gebeuren zijn belangrijke lessen te trekken.

In de eerste plaats bleek het onderzoek nog te kwetsbaar om het zonder de nodige duiding en omkadering naar buiten te brengen. Het was de bedoeling om de voorlopige onderzoeksresultaten door te spreken met de lokale instanties en diverse stakeholders en om rekening te houden met hun feedback. In feite moest hetzelfde gebeuren met de betrokken wetenschappers, waarna de ontwerpers ten slotte het geheel zouden kunnen amenderen, bijsturen, preciseren. Door de publicatie van enkele sensationele passages, die bovendien volkomen uit hun verband gerukt waren, ging het hele proces uit de bocht en is de studie MKL 2100 nooit toegekomen aan dergelijke interactieve eindfase.

Verder wijst 'de valpartij' van de studie MKL 2100 op een probleem van competentie. De fout ligt niet bij een sensatiebeluste pers of bij te impulsieve reacties op de publicatie, maar bij het onderschatten van de complexiteit van het hele onderzoeksproces door de opdrachtgevers, de begeleiders, de 'stuurders' en de uitvoerders ervan. Dit wijst dan weer op de absolute noodzaak om de nodige competentie te ontwikkelen in het ontwerpen en beheren van interactieve processen van ontwerpend onderzoek, die meestal handelen over heikele thema's. Enkel op deze manier kan het risico op onbeheersbare uitschuivers effectief worden gereduceerd, maar evenwel nooit uitgesloten. Zoals in elk creatief en performatief proces biedt ontwerpend onderzoek nooit garantie op een rimpelloze afloop met applaus.

Een belangrijk leerpunt is het onderschatten van perceptie en communicatie. De ophef die het MKL 2100-rapport veroorzaakte, heeft veel te maken met een courante misperceptie over de aard van het speculatief onderzoek. Dit laatste wordt gepercipieerd als een plan, terwijl het een heel ander statuut heeft. De resultaten betreffen mogelijke toekomstscenario's, verbeeld als voorlopige ontwerp-syntheses die dienen als

basis voor discussie, verder onderzoek en amendering. Bij de afwikkeling en rapportering van MKL 2100 ging alle energie naar de complexe inhoudelijke kwesties. Wat ontbrak, was een heldere duiding over de doelstelling, werkwijzen en verwachte resultaten van exploratief/speculatief ontwerpend onderzoek en een vertaalslag van het onderzoek zelf naar een communiceerbaar verhaal. Het geval MKL 2100 legt de reële moeilijkheid bloot om over dergelijke complexe, gevoelige en gemakkelijk verkeerd te interpreteren studies op gepaste wijze en op gepaste momenten te communiceren. Hier tekent zich een belangrijk werkterrein af voor meerdere disciplines. Onder meer voor de ontwerpdiscipline, die zich vaak weinig gelegen laat aan het verzoenen van eigenzinnige presentatie-esthetiek met performante communicatie.

Nog een andere, structurele en moeilijk te beïnvloeden factor speelt een belangrijke rol. Het huidige politieke systeem en het dominante politieke denken zijn sterk gericht op onmiddellijkheid, op resultaten binnen de termijnen van legislatuur en verkiezing, op politieke profilering. 'Veilige ruimte' vinden voor grensverleggend toekomstdenken, dat politiek is maar zich niet laat opsluiten binnen geijkte politieke denkkaders en agenda's, is niet evident. Resultaten van dergelijk denken worden haast automatisch getoetst aan partijpolitiek gelabeld beleid, dat kosten en baten op korte termijn afweegt. Dit geldt uiteraard niet alleen voor MKL 2100. Daarop komen we terug aan het einde van dit vertoog.

Tot slot kan niet worden ontkend dat ook het gebrek aan een eensgezinde en krachtige reactie vanwege de trekkers – het Team Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen – bijdroeg tot het jammerlijke einde van MKL 2100. Dat het proces verre van foutloos verliep, dat zich bezondigde aan onhandige communicatie en hier en daar een gebrek aan competentie demonstreerde, is duidelijk, maar gezien het experimentele karakter en de vernieuwende ambitie in feite normaal. De positieve bespreking in de Parlementaire Commissie Openbare Werken bood voldoende politieke basis voor een doorstart. Met of zonder instemming van dwarsliggende politici en afhakende stakeholders. Desnoods als een vorm van constructieve subversie; dat is immers ook een taak die weggelegd is voor ontwerpend onderzoek.

Wat verklaart de collectieve desertie? Een gebrek aan vertrouwen in het eigen kunnen? Onderlinge strubbelingen tussen de trekkers van het onderzoek? Of liet de noodzakelijke inbedding van het Team Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen in het politieke en administratieve systeem niet voldoende vrije ruimte voor fundamenteel denkwerk?

Op dit moment betekent het *accident* het einde van de MKL 2100-dynamiek, waarin opdrachtgevers, stakeholders en deskundigen elkaar leken te vinden. Het peloton krabbelt overeind. Maar ieder gaat zijn weg en denkt er het zijne over. Momenteel zijn Ruimte Vlaanderen en de Vlaams Bouwmeester bezig met een meer klassiek, bilateraal overlegproces met de negentien kust- en poldergemeenten. Charlotte Geldof: 'We moeten het vertrouwen opnieuw winnen. Het gesprek met de gemeenten dat we nu voeren, is natuurlijk van een heel andere orde dan het proces dat gevoerd werd binnen Labo Ruimte. Hier voelen we pas echt 'de hete adem van het beleid'. De veilige ruimte is heel precair en moet opnieuw opgebouwd worden.'

T.OP Centraal-Limburg

Men kan stellen dat het er bij MKL 2100 op aankwam de Belgische kust en de klimaatproblematiek te agenderen en deze agenda van meet af aan te verruimen van pure kustverdediging naar regionale ontwikkeling en ruimtelijke kwaliteit. De tijdshorizon van 2100 was nodig om de schaal, inzet en duur van de ruimtelijke veranderingen ten volle in te schatten. Tegelijk impliceert dergelijk tijdsperspectief dat men moet omgaan met grote onzekerheden. Het staat haaks op het kortetermijndenken van deze tijd. De opzet van T.OP Centraal-Limburg is van een heel andere orde. Hier stelt zich een urgentie, namelijk de economische gevolgen van de sluiting van Ford Genk voor de hele Limburgse regio. De Vlaamse overheid had hiervoor het SALK laten opmaken, het 'Strategisch Plan voor Limburg in het Kwadraat'. SALK formuleert een honderdtal actiepunten voor de heropleving van de economie en stelt bovendien grote investeringen in het vooruitzicht voor de achtergestelde regio. Wat ontbrak aan het actieplan was evenwel een ruimtelijke inbedding van al de voorgestelde projecten, die zou zorgen voor ruimtelijke samenhang en synergie en die zeer diverse economische initiatieven laat samenvloeien tot een kwaliteitsvolle leefomgeving. Liesl

Vanautgaerden van Ruimte Vlaanderen formuleert het als volgt: 'Bij T.OP Centraal-Limburg ging het erom de meerwaarde te tonen van een nieuwe ruimtelijke aanpak van het SALK, dat wel maatregelen formuleerde, maar een ruimtelijke onderbouw miste. Het is een opgave op korte termijn. Het ging erom met een innovatieve bril een mogelijke toekomst in beeld te brengen die in een tijdsbestek van tien jaar realiteit zou kunnen zijn. T.OP Centraal-Limburg was *out-of-the-box*-denken, maar wel over zaken die in principe realiseerbaar zijn.'

Ook Peter Vanden Abeele, als ontwerper betrokken bij zowel T.OP Centraal-Limburg als MKL 2100, merkt op: 'Bij T.OP Centraal-Limburg stonden we veel dichterbij de ruimtelijke en maatschappelijke werkelijkheid dan bij MKL 2100. Daardoor is het onderzoek minder speculatief. T.OP Centraal-Limburg was sterk ingebed in de projectmodus, terwijl we in MKL 2100 aan de boom moesten schudden en voor verrassingen moesten zorgen.'

Vanautgaerden en Vanden Abeele markeren een duidelijk verschil met MKL 2100, maar of 'minder speculatief' samenhangt met 'dichterbij de werkelijkheid', valt te bezien. Niet zelden overtroeft de werkelijkheid wat in planning en beleid als realiseerbaar wordt beschouwd. Met als doel vernieuwing te anticiperen op de werkelijkheid, koppelt ontwerpend onderzoek de systematiek van het onderzoek aan het beeldend vermogen van het ontwerpen en waagt op die manier een beredeneerde kwalitatieve sprong. De vraag is of de ruimtelijke visie die het ontwerpend onderzoek van T.OP Centraal-Limburg aanreikt, voldoende *out of the box* gaat om de contouren van een wervende nieuwe *box* te kunnen schetsen. Zonder twijfel is een ruimtelijke inbedding van economische initiatieven noodzakelijk, maar ruimtelijke vernieuwing behelst meer dan het inbedden van diverse beleidssectoren.

Vanden Abeele: 'Anders dan bij MKL 2100 wordt in het verhaal van T.OP Centraal-Limburg vandaag meestal niet verwezen naar het initiële ontwerpend onderzoek. Niet de tekeningen en de plannen blijven op het netvlies hangen. Wat hier als belangrijk wordt erkend, is dat er een ruimte is ontstaan om gesprekken aan te knopen. Ik heb de indruk dat T.OP Centraal-Limburg pas nu echt begonnen is.'

De nieuwe *box* als ‘ruimte om gesprekken aan te knopen’ is niet min, maar lijkt een tijdelijk en eerder metaforisch resultaat van ruimtelijk ontwerpend onderzoek. De nieuwe *box* moet ook ruimtelijk krachtig genoeg zijn om op korte, middellange en lange termijn te gelden als platform van ontwikkeling. De ontwerpers lijken zelf te twijfelen aan de kracht van de ruimtelijke kaders die ze genereren. Ten onrechte. De drie cases uit de studie presenteren elk een ontvankelijk frame dat in staat lijkt ruimtelijke samenhang en kwaliteit te genereren. Maar misschien ontbreekt het wel aan een wervende ruimtelijke verbeelding ‘die op het netvlies blijft hangen’.

We merken dat bij T.OP Centraal-Limburg de interactie tussen opdrachtgevers, deskundigen, ontwerpers, stakeholders en beleidsvoerders van een andere aard was dan bij MKL 2100: geen verwaarloosde dode hoeken, geen manoeuvres, geen miscommunicatie, geen paniek. De beleidsurgentie van T.OP Centraal-Limburg was groot, er was een grotere mate van beleidsconsensus bij de leidende figuren, en de nood aan een ruimtelijke visie werd beter aanvoeld en breder gedragen. Hadden dergelijke consensus en draagvlak niet gebruikt kunnen worden om verder te geraken dan ‘een ruimtelijke onderbouw voor economische maatregelen’ of ‘een ruimte om gesprekken aan te knopen’ en te komen tot een wervende verbeelding van een echt vernieuwende ruimte voor Centraal-Limburg? T.OP Centraal-Limburg leverde iets te weinig van hetgeen waar MKL 2100 zich in had verslikt. Dergelijke kritische noot verhindert evenwel niet dat T.OP Centraal-Limburg een voorbeeld mag genoemd worden van een goed onderbouwd, goed opgebouwd, goed begeleid en netjes afgerond proces. Doelstelling, procesarchitectuur en procesbeheer pasten haast perfect samen.

Energielandschappen en Atelier Diepe Geothermie

Misschien nog meer dan de andere studies staan of vallen Energielandschappen en Atelier Diepe Geothermie bij een intense interactie en voortdurende terugkoppeling tussen wetenschap en ontwerp. Dat bleek geen eenvoudige opgave door de uitermate complexe techniciteit van het thema. De wetenschappers die hiermee aan de slag gingen, werden ook niet geconfronteerd met wetenschappers uit andere domeinen en disciplines.

Voor veel wetenschappers is de werkwijze van ontwerpend onderzoek nog onbekend terrein. Guy Engelen van VITO vraagt zich af: ‘Wat heeft ontwerpend onderzoek te bieden, naast het werk dat wij doorgaans doen? Ik ben een modelleur, ik bouw wetenschappelijke modellen. Het lijkt me dat ontwerpend onderzoek zekere gelijkenissen vertoont met systeemmodelleren of systeem-dynamica. Het is een poging om het totaalsysteem tot in de details weer te geven. Ontwerpend onderzoek is een soort van kwalitatief modelleren, waarbij je heel efficiënt beelden kan opbouwen en scenario’s kan ontwikkelen.’

De suggestie om het ontwerpend onderzoek te beschouwen als ‘kwalitatief modelleren’ is interessant. Wel werken modelbouwers aan betrouwbare en herhaalbare rekenwijzen die toelaten abstractie te maken van een steeds grillige en onherhaalbare werkelijk-

genoege ging. Guy Engelen: ‘De interactie tussen wetenschap en ontwerp kan hier nog een grote stap vooruit zetten. We moeten verder onderzoeken hoe complementair beide benaderingen zijn. Hoe kunnen we samen een sterkere partij vormen om bepaalde problemen aan te pakken? Beide disciplines moeten elkaar respecteren in hun eigenheid, maar een meer intensieve interactie van ontwerpen, becijferen, terugkoppelen en opnieuw bijsturen, is zeker nodig.’

De beperkte interactie tussen wetenschap en ontwerp is op verschillende manieren af te lezen in het onderzoeksrapport van Energielandschappen. Eerst en vooral hanteert de studie een zeer modelmatige opvatting van het landschap, waarbij volledig abstractie gemaakt wordt van de historische gelaagdheid en de specifieke ruimtelijke context. Zo valt de gehele gebouwde ruimte onder de categorie ‘bodem-

‘De interactie tussen wetenschap en ontwerp kan nog een grote stap vooruit zetten. Hoe kunnen we samen een sterkere partij vormen om bepaalde problemen aan te pakken? Beide disciplines moeten elkaar respecteren in hun eigenheid, maar een meer intensieve interactie van ontwerpen, becijferen, terugkoppelen en opnieuw bijsturen, is zeker nodig.’

Guy Engelen, VITO

heid. Werken met deze modellen moet voldoende voorspelbaarheid garanderen. Maar in principe is elke ruimtelijke context uniek, veeleer ontstaan uit een toevallige samenloop van omstandigheden dan uit de kenbare werking van omgevingsfactoren. En ook de nagestreefde ontwerp-kwaliteit berust op een flinke dosis moeilijk vatbare inspiratie, talent en creativiteit. ‘Kwalitatief modelleren’ blijft dus een tegenstrijdige term, maar hij dekt wel een aantal aspecten af van wat ‘ontwerpend onderzoek’ zoal kan betekenen.

Wat beide energiestudies betreft, geven zowel ontwerpers als wetenschappers aan dat die interactie nog niet ver-

bedekking’. Door dit alles wordt het reële landschap een theoretisch landschap, schraal maar wel ‘modelleerbaar’. Vervolgens onderneemt het ontwerpend onderzoek een elementaire meetkundige verkenning van het ruimtebeslag van diverse energiesystemen: eerder *datascape* dan ontwerp. En ten slotte zie je een modelmatige aanpak van energie die zich toetst aan een model-landschap. Een nuttige aanvulling van een *metric handbook* ruimtelijk ontwerpen, maar geen echt ontwerpwerk. De wetenschappelijke en technische *inputs* dagen het ontwerpen onvoldoende uit. Het ontwerp levert op zijn beurt weinig suggesties voor nieuwe wetenschap-

pelijke of technische inzichten. Van een kwalitatieve sprong in het samenbrengen van aan elkaar vreemde of zelfs vijandige elementen is weinig sprake. In die zin leunt het gepresteerde onderzoek meer aan bij het modelmatige dan bij het kwalitatieve en kan men zich afvragen of het nog wel past onder de noemer 'kwalitatief modelleren'. De casestudy's van Energielandschappen gaan over reële sites, maar ontsnappen niet aan deze modelmatige aanpak. De onherleidbare eigenheid van het landschap verdwijnt door de reductie ervan tot een modelmatig 'landschaps-DNA'. In dit DNA worden enkel traditionele landschaps- en nederzettingselementen (zoals woonkernen en beekvalleien) opgenomen. Zo erkent bijvoorbeeld de casestudy Albertkanaal het kanaal niet als een landschapselement en wordt de mogelijkheid van lijnstadvorming gedragen door het kanaal niet eens in aanmerking genomen.

De studie Atelier Diepe Geothermie was nog niet voltooid op het moment van de rondetafelgesprekken. Niettemin laat een voorlopige versie van het rapport toe een andere vorm van modelmatig denken aan het werk te zien. Een eerste

putten en leidingen spreidt zich uit over het landschap, niet gehinderd door eigendom, historische gelaagdheid, landschapskwaliteit, nederzettingssociologie of wat dan ook. Ongebreidelde spreiding wordt gelabeld als *new suburb*. Welke economische en politieke machtsontplooiing gepaard zou gaan met dergelijke operatie, blijft in het ongewisse. *Modernism strikes back*, en dit in zijn meest autoritaire, functionalistische en programmatische gedaante. Wat we te zien krijgen is een utopisch model van een volkomen beheersbare wereld, waarbij één facet – een nieuw soort energievoorziening – de in essentie meerduidige ruimte gaat overheersen, waarbij abstractie gemaakt wordt van fenomenen zoals monopolievorming, verrijking, uitsluiting, werkloosheid, migratie of mobiliteitsvraagstukken die daarmee gepaard kunnen gaan.

Een fundamentele kritiek. Maar zadelt deze het ontwerp onderzoek, dat binnen het formaat van een onderzoeksproject noodzakelijkerwijze beperkt is en een focus behoeft, niet op met alle denkbare maatschappelijke problemen? Liesl Vanautgaerden breekt een lans voor de ontwerpers: 'Een van

ontwerpend onderzoek aanspraak maken op wetenschappelijke degelijkheid, dan zijn focus en stapsgewijze kennisontwikkeling, eigen aan de wetenschappelijke methode, onontbeerlijk.

Toch blijft de kwestie overeind. Labo Ruimte gaat in de eerste plaats over ontwerpend onderzoek en beleid, minder over fundamenteel ontwerpend onderzoek. Elementaire syntactische principes tot beleidsdogma verklaren en onversneden toepassen op de gebouwde ruimte is een misvatting waaraan het modernisme zich bezondigde. Om dat te vermijden, is het aangewezen dat elementair ontwerpend onderzoek zich als dusdanig identificeert en zijn doelstelling, reikwijdte, aannames en abstracties scherpstelt. Op die manier wordt een te letterlijke vertaling naar beleidsbeslissingen vermeden, en wordt het onderzoek ook minder kwetsbaar voor fundamentele kritiek op verdoken aannames.

Brussel: Metropolitan Landscapes

Het rondetafelgesprek gaat in principe over de studie Metropolitan Landscapes (Brussel), een studie binnen het kader van Labo Ruimte. Tegelijk wordt herhaaldelijk verwezen naar T.OP Noordrand (Brussel), een studie van Ruimte Vlaanderen. De projectleiders van beide studies volgden elkaars project van nabij op. De twee onderzoeken legden andere accenten en kozen voor andere casestudy's. Tot echte samenwerking kwam het niet; wel werd overlapping vermeden en zijn beide studies complementair.

Terwijl het ontwerpend onderzoek van T.OP Noordrand meer inzette op een workshopdynamiek (rondetafelgesprekken, presentaties, commentaren) en op communicatie (uitgave van *De Noordkrant/Courrier du Nord*), legde Metropolitan Landscapes meer nadruk op doorgedreven ontwerpend onderzoek. Vier ontwerp bureaus van heel verschillende pluimage gingen aan het werk op vier verschillende strategische sites die telkens van diep in het Brussels Gewest reiken tot ver in de Vlaamse/Brusselse rand. Elk bureau vertrok van een eigen begrippenkader en een eigen werkwijze, en kwam tot een eigen diagnose en eigen resultaten. Telkens vertrokken de ontwerpers van de reële situatie en reële problemen: fragmentatie en onderwaardering van de schaarse open ruimte, verwaarlozing van het natuurlijk waterbergend vermogen van

'Een van de belangrijke meerwaarden van Atelier Diepe Geothermie is het aantonen dat geothermie een enorme impact heeft op de ruimtelijke ordening. Als ik vandaag spreek met mensen van VITO, verstaan we elkaar. Dat is op zich al een heel belangrijke verwezenlijking.'

Liesl Vanautgaerden, Ruimte Vlaanderen

deel toont een zonder twijfel even verdienstelijke poging als in Energielandschappen om het ruimtebeslag van een voor ontwerpers grotendeels onbekende geothermische technologie elementair in de vingers te krijgen. Merkwaardiger zijn de case studies of 'ontwikkelingsverhalen' die volgen. Vanuit de geothermisch meest energierijke plekken wordt het landschap als het ware in cultuur gebracht en gekoloniseerd door vermenigvuldigde toepassing van de in het eerste deel ontwikkelde ruimtelijke modellen. Een netwerk van thermische

de belangrijke meerwaarden van Atelier Diepe Geothermie is het aantonen dat geothermie een enorme impact heeft op de ruimtelijke ordening. Als ik vandaag spreek met mensen van VITO, verstaan we elkaar. Dat is op zich al een heel belangrijke verwezenlijking.' *Point taken*. Men kan het ontwerpend onderzoek van Energielandschappen en Atelier Diepe Geothermie beschouwen als basisonderzoek, opbouw van een elementaire ruimtelijke syntaxis nog gewoonweg ontberen, is een realiteit. En wil het

beken en drassige weiden, een overdaad aan restruimten tussen infrastructuren. Twee bureaus gingen aan de slag aan de westkant van Brussel. Ze maakten werk van het herkwalficeren en verbinden van gefragmenteerde groene ruimten: een dreef, een buurtpark, een stukje bos, een maïsveld. In beeld verscheen een samenhangende figuur – een ‘groene trechter’ of ‘groene vinger’ – die zich van in het Brusselse centrum uitstrekt tot in het Pajottenland en zich daardoor opwerpt als een metropolitane armatuur. Een merkwaardige combinatie van realistische ruimtelijkheid en verbeelding van een wervend toekomstscenario dat blijft aanleunen bij wat in principe mogelijk en reeds in aanzet aanwezig is. De vertaling naar pilootprojecten ligt dan ook meer voor de hand dan bij het radicale denken van MKL 2100 en de modelmatige aanpak van de energiestudies. De ruimtelijke realiteitswaarde benadert deze van T.OP Centraal-Limburg, met dat verschil dat het Limburgse onderzoek zich wist in te bedden in zijn specifieke politieke en economische context. En dat is nu net niet de sterkste kant van Metropolitan Landscapes. De complexe bestuurlijke context van het Brussels Gewest zorgt er immers voor dat er bij een project als dit tal van partners betrokken moeten worden. Julie Mabilde: ‘Het is de ambitie van alle projecten binnen Labo Ruimte om verschillende beleidsinstanties met elkaar in gesprek te laten treden en een duurzame relatie tot stand te brengen. In Brussel, met zijn ingewikkelde institutionele context, is dat nog eens extra moeilijk.’

In feite maakt Metropolitan Landscapes in ruime mate abstractie van de institutionele barrières tussen beide gewesten, en dit terwijl de vier strategische sites en het ontwerpend onderzoek over de gewestgrenzen heen reiken. Daardoor zijn de voorstellen van ‘groene trechters’ of ‘groene vingers’ politiek gezien weinig realistisch, ondanks de realiteitswaarde van de ruimtelijke elementen waarmee ze werken. Het onderzoek doet alsof er geen politieke en institutionele grenzen tussen de gewesten bestaan, alsof de ‘metropolitane’ ruimte een ‘beleidslege’ ruimte is, alsof je de vrijheid hebt om groene fragmenten die onder verschillende institutionele regimes vallen, zonder meer aan elkaar te knopen op basis van ecologische argumenten. Aan de andere kant biedt het grensoverschrijdend karakter van de

ontwerpvoorstellen de mogelijkheid om er een politiek statement van te maken: duurzame metropolitane landschappen laten zich niet opsluiten binnen institutionele grenzen. Maar om dergelijk statement te vertalen in een realistisch pilootproject, moet de grens wel tegelijk erkend en op overtuigende wijze ruimtelijk én institutioneel overbrugbaar gemaakt worden. Net als bij de studies Energielandschappen en Atelier Diepe Geothermie rijst evenwel de vraag of dit alles de draagwijdte van het ontwerpend onderzoek niet overtreft.

‘Ik denk dat binnen de Brusselse context het pilootproject de enige manier is om iets in beweging te zetten, maar dan heb je een trekker nodig, iemand die het gezicht is van het pilootproject.’

Suzanne Breuer, Team Brussels Bouwmeester

Het institutionele vacuüm waarin Metropolitan Landscapes zich bewoog, is niet het enige probleem. Suzanne Breuer, medewerkster van de Brussels Bouwmeester, verwijst naar de kritiek van het Brussels Gewest op de werking van T.OP Noordrand: ‘Een ander probleem van het ontwerpend onderzoek in T.OP Noordrand is dat het niet ingaat op de echte Brusselse problemen. Het is een bijna utopisch landschappelijk project dat geen antwoord biedt op de sociale, demografische en economische problemen van de metropool. Het houdt geen rekening met de realiteit van Brussel. Ook dat bemoeilijkt de stap naar een pilootproject. Ik denk dat binnen de Brusselse context het pilootproject de enige manier is om iets in beweging te zetten, maar dan heb je een trekker nodig, iemand die het gezicht is van het pilootproject.’ Tijdens het rondetafelgesprek blijkt dat deze bedenking evengoed geldt voor Metropolitan Landscapes. Breuer wijst op de ecologische en landschappelijke klemtonen van zowel T.OP Noordrand als Metropolitan Landscapes, en hoe deze te ver afstaan van de maatschappelijke urgenties van het Brussels Gewest. Tegelijk beklemtoont zij de noodzaak van grensverleg-

gende pilootprojecten en suggereert ze dat de noodzakelijke trekkers ervan uit beide gewesten moeten komen en moeten overtuigd zijn van de maatschappelijke relevantie en het prioritaire karakter van dergelijke projecten.

3 Ontwerpend onderzoek en beleid, enkele belangrijke kwesties

In een laatste deel van dit vertoog komen we terug op enkele vraagstukken, die zowel in de probleemstelling als

in de kritische bespreking van de vijf projecten op de gesprekstafel belandden. Het gesprek met de opdrachtgevers levert de grondstof voor de volgende beschouwingen.

Ontwerpen en politiek, een moeilijke maar noodzakelijke interactie

Labo Ruimte is geen Academisch Instituut voor Ontwerpend Onderzoek. De twee initiatiefnemers – Team Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen – maken deel uit van de Vlaamse overheid en produceren, elk op hun terrein, beleidsvoorbereidend werk. Beide doen in toenemende mate een beroep op ontwerpend onderzoek en zochten naar samenwerking. Dit resulteerde in het samenwerkingsverband Labo Ruimte.

Een van de kernvragen is de moeilijke interactie tussen ontwerp en beleidsprocessen. Is dit een taak van de ontwerpers of staat ‘de hete adem van het reguliere beleid’ net het speculatieve karakter van het ontwerpend onderzoek in de weg? Is het met andere woorden louter de taak van de ontwerpers om nieuwe inzichten te verwerven – zie bijvoorbeeld de ‘groene trechter’ van Metropolitan Landscapes – en is het vervolgens aan

politici om hier al dan niet iets mee te doen, of is de interactie met hen van bij de aanvang van het traject deel van het proces?

Uit de bespreking van MKL 2100 en Metropolitan Landscapes blijkt dat deze ‘metavragen’ te weinig van bij de aanvang van de projecten werden opgenomen en ook niet voldoende ter harte werden genomen in de loop van het proces. Verreweg de meeste energie werd besteed aan inhoudelijke ruimtelijke kwesties. Dit is een belangrijk leerpunt: ook over het design van de processen en de manier waarop de interactie met

aandacht aan besteedde, mogelijk omdat te veel projecten ineens op het getouw werden gezet. Tegelijk zet Cabus de ontwerpers op hun plaats. Zij maken deel uit van het proces, maar het is niet aan hen om dit proces te ontwerpen en te beheren: ‘Labo Ruimte gaat om beleid en beleidsvoorbereidend werk. Ontwerpend onderzoek vormt hier een onderdeel van een beleidscontext. Toch denk ik dat we de ontwerpers niet met alles kunnen belasten. Het ontwerpend onderzoek voor de Brusselse rand kan bijvoorbeeld een grensvrije benadering naar voren schuiven; het is daarna aan

is echter dat er contacten gelegd zijn, dat er langzaam maar zeker, door te praten en rond de tafel te zitten, een samenwerking tot stand komt tussen Vlaanderen en Brussel. Dat laat toe om het idee van de trechter verder te kneden tot iets waar consensus over kan bestaan. Het idee is er nu, het ligt op tafel, het inspireert, je kan het niet meer negeren. Het vormt een basis om verder aan de slag te gaan. Het gebiedsgerichte proces moet je stapsgewijs concretiseren, eerst terugkoppelen naar de stakeholders, en pas later ook naar het politieke niveau.’ Voor Celen ligt het antwoord in een zorgvuldige, stapsgewijze opbouw van het hele proces: studies (waaronder ontwerpend onderzoek) genereren nieuwe ideeën; rond deze ideeën groeien samenwerkingsverbanden en consensus; terugkoppeling naar stakeholders zorgt voor verdere concretisering; dit alles resulteert in een gedragen en concreet voorstel dat kan voorgelegd worden aan het politieke niveau.

Onuitgesproken of onbewust domineert nogal eens het beeld dat politici buiten het proces van ontwerpend onderzoek (zouden moeten) staan: zij wachten tot er een product wordt opgeleverd; het proces moet dit product zo goed mogelijk klaar maken voor de politiek. Maar staat de hele gedachte van Labo Ruimte daar eigenlijk niet haaks op? Het gaat toch net om de dynamiek van de interactie en dus niet om de gedachte dat het creatieve proces los van het politieke systeem wordt opgezet? De interactie betreft niet alleen opdrachtgevers, ontwerpers en stakeholders, maar ook het politiek systeem. Dat laatste is trouwens ook een stakeholder, en niet de minste.

Ook voor Brussels Bouwmeester Kristiaan Borret is het politiek systeem méér dan de ontvanger van het eindproduct. Het politiek systeem meenemen in het proces, vergt niet noodzakelijk een ingewikkelde procesmachinerie of een hypercomplex organigram. Het gaat er veeleer om met kennis van zaken de juiste actie te voeren op het gepaste moment. Borret: ‘Ik ben heel pragmatisch in het betrekken van de politiek. Als Brussels Bouwmeester werk ik nu bijvoorbeeld aan de heraanleg van de Havenlaan. Bij elke ontwerpessie zijn cabinetards aanwezig. In die sessies evolueren de geesten, en dat sijpelt natuurlijk ook door naar de ministers. De politiek neemt op die manier mee het auteurschap op.’ Een cruciale gedachte: het politiek systeem niet als receptor/

‘De finaliteit van ontwerpend onderzoek is het verwerven van nieuwe inzichten, niet de consensus of het draagvlak. De stiekeme, onderhuidse noodzaak om via ontwerpend onderzoek binnen de stakeholders tot een akkoord of een consensus te komen, kan net belemmerend zijn om op iets nieuws of controversieels te stoten.’

Kristiaan Borret, Brussels Bouwmeester

beleidsvoerders in die processen wordt ingebouwd en aangepakt, kan op een vernieuwende en ontwerpende manier worden nagedacht. Over het samenspel van beleid en ontwerpend onderzoek bestaan geen geijkte formules; ook dit is een terrein van onzekerheid, vernieuwing en experiment. Dit verklaart meteen waarom tijdens het rondetafelgesprek verschillende meningen naar boven kwamen die eerder de vraagstelling nuanceerden dan heldere antwoorden opleverden.

Peter Cabus, secretaris-generaal van Ruimte Vlaanderen, zegt hierover: ‘De wisselwerking tussen ontwerpers enerzijds en opdrachtgevers, partners en stakeholders anderzijds, is heel belangrijk. Ik denk dat die interactie nog sterker kan, dat we er nog meer energie in moeten steken. Misschien hebben we te veel trajecten tegelijkertijd doorlopen, en hebben we te veel gerekend op de ontwerpers om de wisselwerking tot stand te brengen.’

Cabus onderstreept het interactieve karakter van het proces en erkent dat Labo Ruimte daar tot nog toe te weinig

beleidsmakers om te bekijken hoe ze grensoverschrijdend te werk kunnen gaan. Maar dat is niet de verantwoordelijkheid van de ontwerper. Ontwerpers zijn geen beleidsmakers.’

Stefan Devoldere beaamt dat ontwerpend onderzoek slechts een onderdeel is van het proces; de resultaten ervan zijn onaf, vergen behandeling alvorens voldoende klaar te zijn voor politieke opvolging: ‘De bedoeling van Labo Ruimte is om inzicht te krijgen in een aantal beleidsvoorbereidende thema’s. Ontwerpend onderzoek is slechts een stap in het totale proces, niet het eindproduct. Het resultaat van het ontwerp koudweg op het bureau van de minister leggen, werkt niet.’

Griet Celen van de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) vult aan: ‘In onze studies rond Brussel hebben we een aantal belangrijke nieuwe inzichten verworven. De zogenaamde ‘groene trechter’ is echter nog geen concreet en gedragen voorstel. Het kan niet de bedoeling zijn om dit onmiddellijk voor te leggen aan de bevoegde ministers. Nog belangrijker dan de nieuwe ideeën

receptor beschouwen, maar als mogelijke coauteur.

Niet enkel de plaats van het politiek systeem in het hele proces – als receptor dan wel als coauteur van het ontwerpend onderzoek – maar ook de werking van het proces zelf roept vragen op. Voor Celen gaat het in de eerste plaats om de opbouw van een draagvlak voor nieuwe ideeën en het werken aan een consensus. Nieuwe ideeën zijn welkom, maar moeten als het ware gefatsoeneerd of ‘gesocialiseerd’ worden zodat zij aanvaardbaar worden voor de betrokken beleidsinstanties.

Borret repliceert scherp: ‘Ontwerpend onderzoek wordt vaak beschouwd als een instrument voor onderhandeling of als een instrument om draagvlak te creëren. Ik denk dat ontwerpend onderzoek in de eerste plaats dient om nieuwe inzichten te verwerven. Of die gedeeld worden of niet, is slechts bijzaak. De finaliteit van ontwerpend onderzoek is het verwerven van nieuwe inzichten, niet de consensus of het draagvlak. De stiekeme, onderhuidse noodzaak om via ontwerpend onderzoek onder de stakeholders tot een akkoord of een consensus te komen, kan net belemmerend zijn om op iets nieuws of controversieels te stoten.’ En hij preciseert: ‘Als ontwerpend onderzoek een vernieuwend idee oplevert, maar de politiek kan hier niet mee akkoord gaan, dan is het jammer dat het niet realiseerbaar is, maar dat doet niets af van de nieuwheid van het inzicht.’

Borret sluit aan bij de doelstelling van ontwerpend onderzoek zoals omschreven in het begin van dit vertoog. Ontwerpend onderzoek is tot meer in staat dan de elementaire verkenning van ruimtelijke implicaties of het voorzien in de geschikte ruimtelijke inbedding van de ene of andere sector. Het gaat erom een kwaliteitssprong te maken, een nieuw perspectief te openen. Dit gebeurt bijvoorbeeld door een vernieuwende lezing van de context en de probleemstelling en door uiteenlopende facetten en aanknopingspunten op een vernieuwende wijze samen te brengen. Maar vormen de doelstellingen, handelwijzen en bevoegdheden van de diverse stakeholders en beleidsinstanties geen wezenlijk onderdeel van de context, van de probleemstelling en van de aanknopingspunten voor een oplossing? Als dusdanig zijn stakeholders en beleid net zo goed grondstof voor het ontwerp als de ruimtelijke, ecologische, sociale en

economische randvoorwaarden dat zijn. Stakeholders en beleid zijn met andere woorden deel van de context en de problematiek waarover een vernieuwend inzicht gezocht wordt.

In het begin van dit vertoog werd eveneens gesteld dat ontwerpend onderzoek in een beleidscontext een vorm van actieonderzoek kan zijn. Dit betekent dat – anders dan in academisch ontwerpend onderzoek – kennisopbouw deel uitmaakt van een projectproces gericht op interventie en verandering. Stakeholders en beleidsinstanties zijn medeactoren van dit proces. Deze twee aspecten van ontwerpend onderzoek pleiten ervoor stakeholders en beleidsinstanties van meet af aan – als object en als subject – te betrekken bij het ontwerpend onderzoek. Op die manier wordt vermeden dat het ontwerpen enkel dient om vanaf de zijlijn nieuwe concepten te spuien en zich verder buiten de procesdynamiek te houden. Evenmin als de rol van de politiek kan beperkt worden tot ‘receptor’, kan deze van het ontwerpen herleid worden tot ‘injector’. Tegelijkertijd is Borrets bezorgdheid – namelijk de nieuwe inzichten uit het ontwerpend onderzoek te zien verwateren in compromissen om koste wat kost tot een consensus en een draagvlak te komen – volkomen terecht.

een beleidservaring en expertise die onontbeerlijk is in het hele proces. Ze hebben eigen ambities en eigen inzichten. Tegelijk opereren zij binnen een hiërarchische structuur en treden ze op als vertegenwoordigers van een departement of institutie. De manier waarop zij vervolgens communiceren, terugkoppelen naar de diensten of politici, kan erg verschillend zijn en het verloop van het proces sterk beïnvloeden. De onderlinge relaties tussen diensten kunnen mee bepalend zijn voor het ambtelijk draagvlak en het ambtelijk leiderschap dat al dan niet rond dit type projecten ontstaat. Bij een aantal projecten zijn departementen wel vertegenwoordigd in stuurgroepen, maar niet altijd door mensen met voldoende gezag in de eigen administratie.

En dan zijn er de politici. In relatie tot projecten zoals Labo Ruimte kunnen we, althans theoretisch, het verschil aanstippen tussen politici die zetelen in volksvertegenwoordigende parlementen en uitvoerende politici. En niet te vergeten: in het geval van de Vlaamse overheid zijn er ook nog de kabinetten van deze uitvoerende politici. Wanneer politici ten tonele verschijnen of ter sprake komen in de projecten van Labo Ruimte, gaat het meestal over uitvoerende politici. Denk maar aan de consternatie over MKL 2100 bij enkele

‘Het samenwerkingsverband tussen de Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen is een relevante, gezamenlijke zoektocht gebleken naar de manier waarop ontwerpend onderzoek een rol kan spelen binnen het beleid. Dat is zeer waardevol en mag niet verdwijnen.’

Stefan Devoldere, waarnemend Vlaams Bouwmeester

Politiek als coauteur. Wie zijn dat? En in welke hoedanigheid?

Uit de rondetafelgesprekken leerden we dat we nog te weinig genuanceerd en gedifferentieerd spreken als we het hebben over ‘het beleid’ in relatie tot dit type van projecten. Onder ‘het beleid’ vallen zowel politici als ambtenaren. Ambtenaren spelen in dit soort processen vaak zelf ook een eigenstandige rol. Velen onder hen beschikken over

kustburgemeesters en het blokkeren van elke verdere discussie. Opmerkelijk: toen in het Vlaams Parlement in de bevoegde Commissie over MKL 2100 werd gediscussieerd, was het interessant te zien hoe daar toch een heel andere toonaard klonk en op inhoudelijk niveau wel een interessante discussie tot stand kwam. De totaal verschillende houding van de betreffende kustburgemeesters, in vergelijking met deze van de commis-

sieleden, wijst geenszins op onkunde, maar wel op een verschil in politieke logica, die kan doorwegen naargelang politici optreden als verantwoordelijken voor het onmiddellijke belang dan wel als deskundigen in politiek denken en handelen. De politiek van alledag verschilt nu eenmaal van de politiek op lange termijn. Politici moeten rekening houden met tal van logica's en risico's; ze worden onder meer heel snel afgerekend op wat ze zeggen of wat in de pers belandt. Daarnaast bestaat ook een ander politiek ritme, dat veel trager gaat, en dat gericht is op de lange termijn. Streeft in principe niet elke politieke ideologie een bepaald maatschappelijk project na dat verder reikt dan het onmiddellijke, en waarin speculatief denkwerk op de lange termijn een plaats heeft?

De vraag is hoe we projecten zoals die van Labo Ruimte op de verschillende politieke agenda's en ritmes kunnen inschakelen, en vooral hoe we de expertise van politici beter laten renderen. Politiek bedrijven en beleid voeren is immers evenzeer een stiel waarin een belangrijke ervaringsdeskundigheid vervat zit. Het komt erop aan deze deskundigheid in te schakelen in onze processen teneinde deze rijker, performanter en robuuster te maken. Pasklare manieren om dit te doen zijn er niet, re-

worden betrokken bij dit soort van verkennend onderzoek? Vanzelfsprekend blijft het politieke systeem niet beperkt tot politici en politieke partijen, maar gaat het ook om belangrijke maatschappelijke organisaties die een politieke rol spelen in het debat. Ook over hun rol en inbreng in processen moeten we meer nadenken en experimenten terzake niet schuwen.

Labo Ruimte en gebiedsontwikkeling: op zoek naar politiek eigenaarschap

Complexe projecten zoals dat van Labo Ruimte spreken per definitie verschillende bestuursniveaus aan. De politieke verankering wordt daarbij bemoeilijkt doordat de regionale, gebiedsgerichte agenda van Labo Ruimte zich afspeelt op een relatief grote schaal. Op dat onbestemde 'regionale' niveau stellen zich drie problemen. In de eerste plaats kan men niet anders dan het ontbreken van een politiek eigenaarschap vaststellen. Electoraal is dit niveau nu eenmaal niet interessant. Ten tweede bestaat er vaak een moeilijke wisselwerking tussen het lokale en het Vlaamse bestuursniveau. In de projecten zijn vaak lokale actoren en het lokale bestuursniveau aan de orde, maar vooral Vlaanderen heeft de hefboomen in handen voor

In de projecten van Labo Ruimte zijn vooral lokale politici en Vlaamse administraties betrokken. Dat zorgt zeker voor draagvlak, en we beseffen dat het lokale niveau heel nauw verweven is met het Vlaamse niveau. De projecten overstijgen echter letterlijk en figuurlijk het lokale, ook in de betekenis van de administratieve grenzen. Het gaat om regionale projecten en daarvoor, zo leren we ook uit andere gebiedsgerichte projecten en discussies, is het moeilijk om politiek eigenaarschap te ontwikkelen. De Vlaamse ministers staan dan weer op vrij grote afstand van deze projecten. Waar bijvoorbeeld bij seminars over T.OP Noordrand wel geprobeerd werd de kabinetten van ministers van het Brussels Gewest te betrekken (die overigens hun kritiek niet spaarden), was dat bij de projecten in Vlaamse regio's veel minder tot helemaal niet het geval.

Niettemin blijft Labo Ruimte hooggestemde ambities koesteren op het vlak van gebiedsontwikkeling. Het wil grenzen doorbreken tussen sectoren en bestuursniveaus. Moeten we daarom niet nadenken over andere organisatievormen en andere bestuursmodellen? Tijdens de rondetafelgesprekken werd de vraag gesteld naar de mogelijkheid van regionale portefeuilles. In plaats van sectoren in politieke bevoegdheden te verkavelen, zouden we ook processen en programma's kunnen toewijzen aan politici, die daarvoor dan verantwoordelijk worden. Peter Cabus: 'We investeren veel in regionale gesprekken, maar de uiteindelijke uitvoering ligt bij de sectoren. Dat is het fundamentele probleem van Labo Ruimte, en bij uitbreiding van alle ruimtelijke-ontwikkelingsbeleid. Toch zijn er andere modellen denkbaar. We zouden sectorale portefeuilles kunnen aanvullen met gebiedsportefeuilles, waarbij hefboomen sectorale projecten in een afgestemde gebiedslogica omzetten, waardoor één plus één meer is dan twee.'

Ruimte Vlaanderen en de Vlaams Bouwmeester: samenwerking of competitie?

Labo Ruimte is een open samenwerkingsverband tussen de Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen, waarbij afhankelijk van de specifieke vraagstelling, telkens ook andere overheidsinstanties of organisaties betrokken zijn. Voor Griet Celen gaat het niet alleen over de Vlaams Bouwmeester, Ruimte Vlaanderen en de partners die tot nog toe aan de kar trokken: 'Kunnen we

'Kunnen we geen grote winsten boeken door andere actoren die een grote impact hebben op de ruimte, te engageren als partner van Labo Ruimte, niet enkel op projectniveau, zoals nu het geval is, maar in het samenwerkingsverband zelf?'

Griet Celen, Vlaamse Landmaatschappij

levante vragen die aandacht vergen des te meer. Hoe kunnen we bijvoorbeeld het forum van de parlementen meer laten betekenen dan nu het geval is voor projectprocessen zoals dat van Labo Ruimte? Is het mogelijk om daar een relatief vrije ruimte voor debat te creëren waarin de inbreng van ontwerp onderzoek volop kan renderen? Hoe kunnen de politieke partijen nauwer

de gebiedsgerichte agenda van Labo Ruimte. Een derde probleem betreft de sectorale organisatie van ons bestuur, op alle territoriale niveaus maar zeker bij de Vlaamse overheid. Verschillende Vlaamse departementen en agentschappen kijken elk vanuit hun bevoegdheid en vanuit hun agenda naar de regio's en vullen het gebiedsgerichte op de eerste plaats vanuit hun eigen perspectief in.

geen grote winsten boeken door andere actoren die een grote impact hebben op de ruimte, te engageren, als partner van Labo Ruimte, niet enkel op projectniveau, zoals nu het geval is, maar in het samenwerkingsverband zelf? Ik denk bijvoorbeeld aan het Agentschap

– om vernieuwende inzichten te verwerven over zaken waar nog maar weinig duidelijkheid over bestaat. De samenwerking met de Vlaams Bouwmeester is een goede manier om dat te doen. Het wordt steeds belangrijker om samen te werken. Ik denk wel dat we selectiever

schap' van Labo Ruimte met het oog op een permanente inhoudelijke en methodologische evaluatie en bijsturing van de globale werking. Het is aan beide partners om dit gezamenlijk gestalte te geven.

‘Labo Ruimte is onderdeel van een kwaliteitsverhaal – niet het enige maar wel het meest experimentele – om vernieuwende inzichten te verwerven over zaken waar nog maar weinig duidelijkheid over bestaat. De samenwerking met de Vlaams Bouwmeester is een goede manier om dat te doen. Het wordt steeds belangrijker om samen te werken.’

Peter Cabus, secretaris-generaal Ruimte Vlaanderen

Wegen en Verkeer (AWV), Waterwegen en Zeekanaal (W&Z) of het Agentschap Natuur en Bos (ANB). Op die manier zijn ze nog meer rechtstreeks betrokken en bouwen ze eigenaarschap op van de nieuwe visies.’

Wat de Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen betreft, kan men stellen dat hun samenwerking niet alleen *ups* maar ook enkele *downs* kende. De perikelen omtrent het Bouwmeesterschap en verschillende opinies over de toekomstige invulling en inbedding ervan, speelden daarbij ongetwijfeld een rol. Niettemin laten beide hoofdrolspelers geen twijfel bestaan over de noodzaak en het nut van hun samenwerking.

Stefan Devoldere: ‘Het samenwerkingsverband tussen de Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen is een relevante, gezamenlijke zoektocht gebleken naar de manier waarop ontwerpend onderzoek een rol kan spelen binnen het beleid. Dat is zeer waardevol en mag niet verdwijnen. We zijn ook logische partners, we trekken aan hetzelfde zeel. Het is nu belangrijk om ook andere partners te overtuigen van de noodzaak om mee in Labo Ruimte te stappen. Daar moeten we verder aan bouwen.’

Peter Cabus: ‘Labo Ruimte is onderdeel van een kwaliteitsverhaal – niet het enige maar wel het meest experimentele

moeten zijn in de trajecten die we opstarten, zodat ze beter beheersbaar zijn en we ze intensiever kunnen begeleiden. We willen Labo Ruimte in de toekomst een plaats geven in de algemene ruimtelijke-ontwikkelingsagenda. Binnen Labo Ruimte zal ontwerpend onderzoek soms nodig zijn, maar soms ook niet. Ontwerpend onderzoek is een van de methodes binnen een ruimer palet van mogelijkheden en instrumenten.’

In feite dwingen de veranderingen op het vlak van klimaat, economie en maatschappij tot ingrijpende vernieuwingen op het vlak van gebiedsontwikkeling, die ook van planning en ontwerpen performantere concepten en werkwijzen vereisen. Het zou dan ook onverantwoord zijn het moeilijke maar tegelijk leerzame en unieke leerproces van Labo Ruimte stop te zetten. De specifieke taakstellingen en competenties van Ruimte Vlaanderen en van de Vlaams Bouwmeester vullen elkaar op dit terrein wonderwel aan: hun samenwerking levert een unieke drijfkracht aan Labo Ruimte. Dat belet niet dat lessen moeten getrokken worden uit de voorbije werking. Lage Landen is nog aan de gang; de vijf hier besproken projecten vragen afwerking of opvolging; aan nieuwe projecturgenties geen gebrek. Tegelijkertijd rijst de vraag naar een gezamenlijk ‘eigenaar-

André Loeckx is Prof. Emeritus Hoogleraar aan de KU Leuven en voorzitter van de jury van de Stadsvernieuwingsprojecten van de Vlaamse Gemeenschap. Filip De Rynck is Hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Gent.

De twee rondetafelgesprekken vonden plaats op 28 augustus en 18 september 2015. Deelnemers aan het eerste gesprek waren Julie Mabilde (Team Vlaams Bouwmeester), Peter Vanden Abeele (Maat-ontwerpers), Charlotte Geldof (Ruimte Vlaanderen), Liesl Vanautgaerden (Ruimte Vlaanderen), Guy Engelen (VITO) en Suzanne Breuer (Team Brussels Bouwmeester). De deelnemers aan het tweede gesprek waren Stefan Devoldere (waarnemend Vlaams Bouwmeester), Peter Cabus (secretaris-generaal Ruimte Vlaanderen), Kristiaan Borret (Brussels Bouwmeester) en Griet Celen (Vlaamse Landmaatschappij). Verslaggeving door Joeri De Bruyn.